

УДК 340 153 (343.8)

Сокальська О. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
начальник кафедри загальноправових
дисциплін Інституту кримінально-
виконавчої служби

МІСЬКІ ТА ПОВІТОВІ МІСЦЯ УВ'ЯЗНЕННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI–XVII СТОЛІТТІ

На основі аналізу актових документів та приписів литовсько-руського законодавства, що регламентували питання призначення покарання у виді позбавлення волі, розглянуто устрій та засади функціонування замкових та міських місць ув'язнення, визначено особливості виконання даного виду покарання на українських землях у другій половині XVI–XVII ст.

Ключові слова: Статути Великого князівства Литовського; позбавлення волі; тюремне ув'язнення; тюремна вежа; міська в'язниця; пренгир.

На основе анализа актовых документов и норм литовско-русского законодательства, регламентирующих вопросы назначения наказания в виде лишения свободы, рассмотрено устройство и принципы функционирования замковых и городских мест заключения, определены особенности исполнения данного вида наказания на украинских землях во второй половине XVI–XVII вв.

Ключевые слова: Статуты Великого княжества Литовского; лишение свободы; тюремное заключение; тюремная башня; городская тюрьма; пренгир.

Постановка проблеми. Тюремне ув'язнення шляхом поміщення у поруб чи погреб було відоме ще з часів Давньоруської держави. Частіше воно застосовувалося для утримання особи до сплати боргу у разі відсутності надійного поручителя або як запобіжний захід. Лише з другої половини XVI ст. тюремне ув'язнення перестає перебувати на маргінесі системи покарань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання зародження інституту позбавлення волі було предметом дослідження як істориків права (Г. Демченка, О. Малиновського,) так і фахівців-

криміналістів, у науковому доробку яких історико-правові дослідження посідають вагоме місце (М. Таганцева, Д. Тальберга, І. Фойницького та ін.) [1; 2]. У контексті литуаністичних студій дана проблема розглядалася М. Єпуром, С. Кудіним, В. Пальченковою, М. Яцишиним [3]. Однак вони переважно стосувалися тюремного ув'язнення за Статутами Великого князівства Литовського, міське ж право залишалося поза увагою дослідників.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження правових та організаційних засад діяльності повітових та міських місць ув'язнення, ви-

значення особливостей реалізації такого виду покарання як позбавлення волі згідно з приписами статутного та міського права.

Виклад основного матеріалу. Санкції норм Статуту Великого князівства Литовського (Статуту) 1566 р. передбачали покарання у виді ув'язнення у вежі строком від 4 тижнів до 1 року і 6 тижнів у понад 15 артикулах. До позбавлення волі, за статутами, могли бути засуджені лише шляхтичі [4]. Ураховуючи приватно-позовні начала в праві литовсько-руської доби, за домовленістю сторін у результаті рішення полюбовного суду строк ув'язнення міг обмежувався кількома днями або й годинами. У литовсько-руський період збереглося й досудове ув'язнення, але воно не поширювалося на осілу шляхту. Представники привілейованого стану всіляко намагалися уникнути тюремного ув'язнення, оскільки воно, насамперед, було ганебною карою, що заплямовувала лицарську честь. За наклеп, погрозу, розбій чи позбавлення життя слід було заплатити найдорожчим – честю, складовою якої було не лише внутрішнє усвідомлення власної гідності, а й слава в середовищі собі рівних, думка шляхетського загалу. Будь-який контакт із кримінальним судочинством у ролі відповідача чи обвинуваченого, не кажучи вже про тюремне ув'язнення особливо у «підземній» тюрмі, де утримувалися злочинці-простолоуд, для шляхтича був плямою на імені й автоматично відносив його до категорії потенційно «підозрілих» людей «злої слави» [5].

Перша фіксація в Статуті 1566 р. норм, що регламентували порядок відбування даного виду покарання, стосувалися саме «нижньої»

тюрми. Артикул 12 розділу IX визначав відповідальність за вбивство шляхтича шляхтичем у виді позбавлення волі строком 46 тижнів «на замку в землі» й приписував воєводам і старостам мати у господарських замках «турми» міцно збудовані, вкопані в землю на 6 сажнів з надійною сторожею.

Відповідно до архаїчної метафористики, підземна в'язниця була еквівалентом смерті й символізувала пекло – темний, понурий «земляний мішок», сморідне підземелля, куди не потрапляло світло, де й сидів носій «смерті», неначе похований заживо. Тож не дивно, що на початку XVII ст. львівський бурмістр Мартін Кампіан під час проголошення вироку говорив: «Посадіть його до «холодної» в'язниці, де темно і задуже, щоб був ближче до пекла й почув звідти галас грішників» [6].

У нижній частині вежі в'язень був цілком ізольований від світу, йому через вікно, що, за приписом сеймової конституції 1588 р., не могло бути нижче ніж 12 ліктів від підлоги, подавалася їжа й забиралися відходи. Та ж конституція забороняла воєводам і старостам будувати у нижній тюрмі комини та будь-яким іншим чином полегшувати умови утримання під загрозою штрафу в 400 гривен. Владислав Лозінський у відомій праці «Prawem i lewem. Obuczaje na czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku» зазначав, якщо б вбивця в таких умовах, як це приписував закон, відбував покарання, то рідко хто б живим виходив з вежі. Однак автор наводить приклади, коли засуджені більше трьох років перебували у «нижній» тюрмі й виходили з відти в доброму здоров'ї. Старости нерідко порушували закон,

не лише полегшуючи умови утримання, а й дозволяючи в'язням тимчасово покидати вежу [7].

У «верхній» тюрмі, що називалася ще «цивільним везенєм», умови утримання були не такі суворі: приміщення мало вікно, двері, ув'язненому надавалося повноцінне харчування, була можливість медичного огляду, до нього допускали священика.

Архівні документи дають змогу реконструювати в'язничну вежу Лєтичівського замку: у фундаменті розташовувалася «нижня тюрма» глибиною 12 ліктів, у стіні вежі було вікно, через яке в «яму» потрапляло світло, подавалася їжа тощо. На рівні з землею – «верхня» тюрма з міцними дубовими кованими дверима, на другому поверсі – кімната для охорони та приміщення з ґратами на вікні та замком на дверях [8]. «Верхня» і «нижня» тюрми могли знаходитися і в різних частинах господарського замку. Для утримання правопорушників також використовували нижні поверхи будівель, господарські чи міські приміщення, підземелля, підвали тощо.

Статут 1566 р. уперше в українському праві регламентував порядок відбування покарань та устрій повітових тюрем. Засуджені до позбавлення волі повинні були утримуватися у замкових вежах у тому повіті, де було вчинено злочин (арт. 3 розділ XI). Після винесення вироку потерпілий при свідках передавав засудженого старостинським урядникам, у віданні яких перебували замкові тюремні вежі, та мав право наглядати як виконується покарання. Вишгородські й городничі, яких призначали старости, повинні були забезпечувати охорону в'язнів і несли

відповідальність у разі їх втечі. В Луцькому повіті замковою «казню» опікувався ворітний. За це він отримував «повежне» – плату за ув'язнення й перебування у в'язниці. Проте, наскільки луцький ворітний Войтех Красовський «відповідально» ставився до своїх обов'язків, свідчить актовий документ 1562 р., у якому позивач скаржитися, що ворітний «доход свій взяв, а того виноватца моего неведомо где задел» [9, с. 581].

В артикулах статутів передбачалися такі тюремні збори: «потюремне», «поколодне» і «поланцужне». Отже, можемо припустити, що в литовсько-руський період розрізняли позбавлення волі в тюрмі, колоді та ланцюгах. Стягувалися ці збори один раз перед звільненням чи стратою й йшли на користь старостинського уряду. Платила їх сторона, яка програла справу, або, якщо злочинця було присуджено до смертної кари, то позивач. Розмір «потюремного» для шляхтичів був вдвічі більший ніж для простих людей. Кошти на харчування ув'язненого («по чотири пенези на день») повинна була сплачувати сторона, що ініціювала позов. Так, 1561 р. у скарзі Богдана Безволицького на його незаконне ув'язнення Іваном Барановичем у міській тюрмі («безвинне его поймавши, приложивши к нему злодейскую вину, а не нашодши в него жадного лица, до казни местской, где злодеев и иных злочинцов сажают, осадити дал»), потерпілий акцентував увагу на тому, що Баранович його «в том везеню безвинне держал шест недел и мало, деи, его з голоду не вморил» [9, с. 341].

У монастирях, приватних маєтках заможної шляхти та магнатів

також існували спеціальні місця для утримання правопорушників. В артикулах статутів 1566, 1588 рр. згадується «везенье в имѣньяхъ кн[я]зьскихъ, паньскихъ и землянскихъ». Але, як свідчать матеріали актових книг, вони, здебільшого, використовувалися для неправомірного утримання. Поширену практику незаконного позбавлення волі в «маєтках панських» ілюструє скарга возного київського воєводства Григорія Чижевича на намісника того ж воєводства Матуша Вороницького, слуги якого прибули до будинку Чижевича й затримали його: «поймавши избывши измордовавши и до его млти кнжати Вороницкого отвели, до двора кнжати его млсти у Киеве где его мст князь Вороницкий на тот час мешкал [...] тогды заразом кнзь Вороницкий мене казал посадит за шию бобравши и нагого до себе казал из мене на тот же час казал собрат. Взяли з мене напервей яряк каразеевый белый, и шаблю, и поес з мешка [...] и держали мене у ланцуху кольконадцать недель, трохи ме на смерт не замордовав [...] и держачи мене у везеню там же мне бьючи и мордуючи, каждого дня...». Після того як Чижевича звільнили, слуги Вороницького в рахунок «поланцюжного» ще й забрали його кожух та інші речі [10].

В актових документах нерідко фігурує «казнь местская». Позбавлення волі у виді короткострокового ув'язнення у міській тюрмі, приковування до стовпа ганьби та поміщення в кліть широко застосовувалось у містах, що користувались магдебурзьким правом.

У великих містах, зокрема Києві, Львові, Володимирі, де була і замкова, і міська юрисдикція, діяли й

урядові, й міські ратушні тюрми. У Львові також були місця ув'язнення для представників окремих національностей. Так, в'язниця для русинів розташовувалася поблизу церкви Св. Юра. Братчиків Успенського братства за незначні правопорушення замикали на декілька годин (але не більше доби) у вежі Корнякта. Тюрма для євреїв знаходилася при синагозі Нахмановичів. Міських в'язниць у Львові було декілька: «Доротка», «Шаля», «Весела», «Біла», «Під ангелом» та ін. Вони розташовувалися в підвалах міських укріплень, ратуші, оборонних вежах міських мурів, поблизу адміністративних чи судових приміщень. Міська влада не надто піклувалася про стан тюрем. «Жорстока і брудна в'язниця», «місце смердюче і ледве стерпне» – так в актових документах описується міська в'язниця. Освітлення не було, повітря до камер підземелля ратуші проходило через вузькі вентиляційні ходи, що не давало можливості їх провітрювати. Харчувалися в'язні лише тим, що їм приносили родичі чи знайомі. Цікавий факт, для привілейованих в'язнів не лише варили пиво (як це було в старостинському замку), але й винаймали приватне помешкання. Так, 1578 р. козацький ватажок та молдавський господар Іван Підкова, за браком в'язниці з відповідними умовами, утримувався під вартою в будинку Матвія Корінника [11, с. 16].

В юрисдикції львівського старости перебували замкові тюрми у Високому та Низькому замках. У Високому замку арештанти та засуджені утримувалися у північно-східній, так званій «шляхетській» вежі, що мала 5 поверхів, та південно-східній – «гультайській». Як видно з назв,

перша призначалася для представників привілейованих станів, друга – для посполитих. У резиденції старости у Низькому замку також були камери для шляхти й посполитих, що розташовувалися в різних вежах. На старостинському дворі злочинців тримали в ланцюгах, прикутих до кам'яних мурів [11, с. 43–49].

Не можна оминати ще одне місце для короткострокового позбавлення волі, що було обов'язковою складовою міського життя, а саме пренгир – стовп ганьби. У Львові на площі Ринок до нього припинали винних у порушенні громадського спокою, інших проступках, а також сварливих жінок й залишали так на декілька годин.

Пренгир також був і на площі перед володимирською ратушею. До її побудови, в'язнів у Володимирі утримували в будинку в'їта, пекарні його двору та, найчастіше, у міській надбрамній вежі. Наказ володимирського в'їта про ув'язнення міщанина Каліша Петровича, якого громада відрядила до короля зі скаргою на міський уряд, звучав так: «за горло взяти а до везеня до вежи отвести, на вежу и в ланцухи всадити». На площі біля ринку у коморі, що використовувалася як «казнь месткая», також була «колода» – важкі дубові балки, з'єднані між собою, на стику яких були парні отвори для ніг, а на зовнішній стороні вмонтовані залізнi пристрої для жорсткої фіксації рук. Після того як в кінці XVI ст. у Володимирі звели ратушу, під дахом облаштували камеру для підозрюваних шляхетського стану. А власне «турма» чи «казнь местка» знаходилась у підклітці («казнь месткая, де сажают злодеев – под ратушу»). Ще одним місцем, призначеним для тим-

часового утримання, була залізна «кліть» біля фасаду ратуші, в яку поміщали за дрібні провини або розкрадання коштів з міської скарбниці [12].

У Володимирському замку шляхтичів утримували на другому поверсі вежі над замковою хвірткою у «камері» з балконом. На першому поверсі була тюрма для простоліуду. Тюремна вежа Кременецького замку називалась «Куряча ніжка». Саме у ній утримували волинського шляхтича Степана Шумського: «трьома лантухами оковавши і пута на ноги вложивши до ями вежі, де злочинців на смерть саджають, в одній лише кошулі в лютий мороз осадили, і шибеничника якогось утявши до неї вкинули» [13]. У Луцькому замку засуджені за вбивство князів Четвертинських Ярош Семашко і Федір Загорівський повинні були відбувати покарання у виді тюремного ув'язнення упродовж 12 тижнів у різних вежах не виходячи з них «под добрым цнотливым словом», про що окремо було зазначено у рішенні полюбовних суддів [14].

Між старостинською та міською адміністрацією нерідко виникали суперечки з приводу утримання в'язнів. Так, 1585 р. в'їт, бурмістр і присяжні Києва скаржилися на намісника київського воєводи, що той змушує міський уряд утримувати у магістратській в'язниці 11 козаків, визнаних винними у вбивстві королівського посланця. За наказом гетьмана, вони у супроводі козацької сторожі були направлені «до вряду кгородського Киевського, до везенья, абы были осажоны». Але намісник київського воєводства кн. Матуш Вороницький не хотів утримувати їх у замковій в'язниці й у супроводі возного направив до міського уряду

«аби до везенья ратушного осадили и стерегли». Через возного намісник передав: «если тыхъ вязневъ до везенья ратушного не осадите и стерегти не будете, тогда я указал тым козакамъ, абы тыхъ вязнев перед вами, albo перед ратушом поставивши и покинувши». Міський уряд, хоча й протестував проти дій намісника, посилаючись на норми магдебурзького права, все ж змушений був прийняти засуджених до міської в'язниці. Однак урядники просили аби князь «такого безправя чинити не рачиль, а тыхъ вязневъ до мощнейшого везенья осадиль, бо дей въ насъ в Киевскомъ ратушу, яко на Украйни, везенья такъ мощного, яко уъв-ынших местахъ нетъ, бо дей все будоване деревянное досеть слабо и небезпечно». На це кн. Вороницький відповів, що не збирається утримувати в'язнів в урядовій тюрмі, однак пообіцяв надати для сторожі замкових людей «на каждый день и ночь по шести человек» [15].

Висновки. Таким чином, на українських землях у досліджуваній період сформувалася мережа замкових і міських тюрем. Як місця для утримання використовувалися «везенья в имъняхъ панськихъ». У містах, що користувалися магдебурзьким правом, винних в дрібних правопорушеннях приковували до стов-

па ганьби чи поміщали в кліть. Засуджені чи обвинувачені також могли утримуватися в «колоді» чи ланцюгах, прикутих до стін старостинських замків.

Артикули Статуту 1566 р. вперше в українському праві регламентували устрій замкових урядових в'язниць (тюремних веж) й умови відбування покарання в них. Місця ув'язнення та режим утримання для шляхти й посполитих, як правило, різнилися. Однак Статут 1566 р. встановлював суворіший режим відбування покарання не за становою ознакою, а відповідно до тяжкості вчиненого злочину. Так, особи, які вчинили особливо тяжкі злочини («мужебойци»), навіть якщо вони були шляхетського походження, повинні були відбувати покарання у підземній частині замкової тюремної вежі, яка, користуючись сучасною пенологічною термінологією, повинна була мати «два рівні безпеки»: «верхню» та «нижню» в'язниці. Розширення сфери застосування покарання у виді позбавлення волі у литовсько-польський період зумовило появу в статутах норм, що регламентували питання виконання даного виду покарання, устрою місць утримання в'язнів, їх охорони, фінансово-господарських питань тощо.

Список використаних джерел

1. Демченко Г. В. Наказание по Литовскому статуту. Київ, 1894. 273 с.;
2. Малиновський О. О. Позбавлення волі злочинця в минулому і сучасному. Нарис з історії давньоруського та нового українського права. Україна. 1927. Кн. 3. С. 24–36.
3. Таганцев Н. С. Уголовное право (Общая часть): Ч. 2. По изданию 1902 года URL.: <http://allpravo.ru/library/doc101p0/instrum106/print1013.html>;
4. Тальберг Д. Г. Исторический очерк тюремной реформы и современные системы европейских тюрем. Киев: Унив. тип., 1875. 69 с.;
5. Фойницкий И. Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением. СПб. : Типография Министерства путей Сообщения, 1889. 503 с.

6. Єпур М. В. Ув'язнення як вид покарання за литовсько-руським правом. Ольвійський форум – 2011: стратегії України в геополітичному просторі: тези. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. Т. 9. С. 27–28;

7. Кудін С. В. Становлення і розвиток кримінального права України у Х - першій половині XVII ст.: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Кудін Сергій Володимирович. Київ, 2001. 24 с.;

8. Пальченкова В. М. Еволюція тюремного ув'язнення в трьох редакціях Литовських статутів. Держава і регіони. Серія: Право. 2011. №. 2. С. 17–23;

9. Яцишин М. М. Історико-правові засади кримінально-виконавчої політики України: монографія. Луцьк: Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2010. 448 с.

10. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. II: Статут Великого князівства Литовського 1566 року / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юрид. л-ра, 2003. 560 с. Т. III: Статут Великого князівства Литовського Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. – Кн.1 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юрид. л-ра, 2004. 672 с.

11. Яковенко Н. М. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ: Критика, 2002. С. 114–115.

12. Львівські буцегарні. URL.: http://lvovtour.blogspot.com/2011/10/blog-post_1275.html

13. Łoziński W. Prawem i lewem; obczyjae na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku / Łoziński W. Kraków: Wydawn. Literackie, 1957. S. 18–21.

14. Михайловський В. М. Описи кам'янецького та летичівського замків 1613 р. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Т. 18. На пошану професора В. С. Степанкова. Кам'янець-Подільський, 2008. С. 98–116.

15. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / НАН України, Ін-т укр. мови, Ін-т укр. археографії та джерелознав ім. М. С. Грушевського, Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка, Центр. держ. іст. арх. України у м. Києві; підгот. до вид. В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук; [відп. ред. В. В. Німчук]. Луцьк: [б. в.], 2013. 733 с.

16. Акти Житомирського гродського уряду: 1590 р., 1635 р. / упоряд. В. М. Мойсієнко. Житомир: [б. в.], 2004. С. 44–45.

17. Кримінальний світ старого Львова / А. М. Козицький, С. М. Білостоцький. Л. : Афіша, 2001. 230 с.

18. Кравченко В. М. Володимирська ратуша в кінці XVI – на початку XVII ст. Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки. Луцьк, 2010. № 22. С. 148–158.

19. Акты Виленской археографической комиссии. Т. II: Акты Брестского земского суда. Вильна, 1867. С. 228–248.

20. Старченко Н. Вбивство князів Четвертинських: судовий процес та змирення на Волині в кінці XVI ст. Соціум. Альманах соціальної історії. Вип. 7. С. 99–100.

21. Архив Юго-Западной России. Ч. 3. Т. 1. Акты о козаках (1500–1648). Київ, 1863. С. 15–18.

O. Sokalska,
*candidate of Law, assistant professor,
chief of general legal disciplines' chair
of the Institute of criminal-Executive Service*

PLACES OF IMPRISONMENT OF CITIES AND COUNTIES ON UKRAINIAN LANDS IN THE SECOND HALF OF THE XVI–XVII CENTURIES

In article standards of the Lithuanian-Russian legislation which regulated purpose of punishment in the form of imprisonment, procedures of serving of imprisonment, the device of places of the maintenance of prisoners are considered.

Complex usage of statutes of Great Lithuanian Duchy 1529, 1566, 1588, crown constitutions and judicial records enabled to trace the evolution of the institution of imprisonment during the XVI century, to determine the purpose of the mentioned penalty, the terms of imprisonment, to outline the range of offenses for commission of which was assumed and the persons to whom applied. Imprisonment as a form of punishment in this period was applied only to the nobility. The maximum term was a year and six weeks. Imprisonment for nobility was, primarily, shameful punishment, that harmed the chivalrous honor. From the end of the XV century one of the main points of aristocratic privileges were provisions, which in modern law is part of the presumption of innocence, namely the impossibility of detention without a court order. Pre-trial detention could be used to not settled nobles, own patrial, commercial farmers and townspeople.

Paper investigates the motives for use of imprisonment and pretrial detention, outlines the network of castle and city jails. Reconstructs Old Russ prison and Lithuanian – Russ prison tower based on archaeological data and archival materials. Ancient Russ prisons were of two types: ground slash (porub) and earthen prison – cellar. Keeping criminals in underground cellars complied the mythological notion about imprisonment as a symbol of death. In the second half of the XVI century, accordance with the requirements of statutes of Great Lithuanian Duchy, in Ukrainian counties was formed a system of government prisons that which were located in a specially equipped castle towers. There were two modes of keeping criminals: at the «bottom» of the underground prison tower and at the «top» part. Place and conditions of imprisonment were dependent from the severity of the committed crime.

Analyzes the standards of the Lithuanian-Polish law, which regulated the question of such punishment as imprisonment, detention conditions of prisoners, and principles of the operation of castle prisons.

Key words: *Statutes of the of Grand Duchy of Lithuania; imprisonment; prison tower; city prison.*

Надійшла до редакції 7.09.2017